PETER NISSEN

Key Text: Colleen McDannell, *Material Christianity*. Over de materiële dimensie van christelijke religiositeit

ABSTRACT

In her book *Material Christianity*, published in 1995, the American scholar of religion Colleen McDannell calls attention to the importance of material culture in the everyday religious practice of American Christians in the 19th and 20th century. Her book demonstrates a breakthrough in the study of the history of Christianity: the one-sided emphasis on institutions and convictions gave way to an approach that also includes objects, places, practices, rituals, embodiment, and the senses. In this article McDannell's book is introduced and situated within her own scholarly work, within the shift from Church history to the history of (Christian) religiosity and within the growing awareness of the importance of the material, physical, and sensory dimensions of religion.

Aandacht voor de materiële dimensie van religie

‘Geloven, dat kunt ge niet zonder spullekes.’ Met deze woorden verdedigde de augustijner pater Leopold Verhagen (1908-1997), in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw in Nederland vermaard als dagsluiter bij de televisie-uitzendingen van de KRO, het belang van voorwerpen in de alledaagse geloofsbeleving.¹ Van dat belang waren academische onderzoekers die zich met de geschiedenis van het christendom bezighielden, tot voor kort slechts in zeer beperkte mate overtuigd. Die bestudering had namelijk deels een sterk institutioneel karakter (‘kerkgeschiedenis’), deels een uitgesproken ideeënhistorische oriëntatie (‘theologiegeschiedenis’). Aandacht voor de materiële aspecten van de christelijke religiebeleving, dus voor voorwerpen, gebouwen, kleding, voedsel en andere artefacten, werd overgelaten aan de kunsthistorici, voor zover het objecten betrof die tot de hoge cultuur werden gerekend, aan de volkskundigen, voor zover het objecten uit de alledaagse cultuur betrof, en aan de liturgiehistorici, als de materiële objecten en gebouwen een rol speelden in de officiële cultuspraktijken van de christelijke kerken.

¹ E.M.F. Verheggen, “‘Geloven, dat kunt ge niet zonder spullekes.’” *Reliekenbewaarders in Achel en Eindhoven*, *Brabants Heem* 51 (1999), 117–128.

Tegen het eind van de twintigste eeuw kwam er verandering in die beperkte aandacht voor de materiële kanten van de christelijke religiebeleving. Dat had te maken met een nieuwe oriëntatie in het historisch onderzoek naar het christendom.² De theologische premissen die lang het kerkhistorisch onderzoek hadden bepaald, maakten plaats voor inzichten, methoden en theoretische modellen uit de culturele antropologie, de sociologie en de psychologie. Er kwam meer aandacht voor het geleefde geloof, eerst onder invloed van vooral Franse ontwikkelingen in de geschiedwetenschap, zoals de geschiedenis van mentaliteiten, en vervolgens door een meer religiewetenschappelijke oriëntatie onder de kerkhistorici. Kerkgeschiedenis ontwikkelde zich tot geschiedenis van de christelijke religiositeit.³ Thema's als lichamelijkheid, zintuiglijkheid, ritualiteit en materiële cultuur kwamen op de agenda te staan van de historici van het christendom. Die geschiedenis draaide niet langer alleen om ideeën, overtuigingen en instituties, maar in toenemende mate ook om geleefde praktijken.

In zekere zin was de aandacht voor materiële cultuur bij godsdienstwetenschappers al veel langer aanwezig, vooral bij de antropologisch geschoolden onder hen. Zij deden onderzoek naar grafcultuur, godenbeelden, totems, amuletten, maskers en allerlei andere materiële objecten. Maar op theoretisch vlak waren ook veel godsdienstwetenschappers er nog niet sterk van overtuigd dat die materiële vormen een elementaire dimensie van religie vormden. Toen de Schots-Amerikaanse godsdienstwetenschapper Ninian Smart (1927-2001) zijn dimensionele benadering van religie ontwikkelde, bijvoorbeeld in zijn boek *The Religious Experience of Mankind* uit 1969, ontbrak bij hem aanvankelijk de materiële dimensie, zelfs nog in zijn boek *Worldviews* uit 1983.⁴ Pas in *The World's Religions* uit 1989 – en meer uitgewerkt in zijn monografie over de dimensies van religie, *Dimensions of the Sacred* uit 1996 – voegde Smart het materiële als een zevende dimensie van het heilige toe.⁵ De bewustwording van het belang van materiële cultuur voor de

² H. Zander, 'Geschichtswissenschaften und Religionsgeschichte: Systematische Überlegungen zur Deutungskonkurrenz zwischen allgemeiner Geschichte, Kirchengeschichte und Religionswissenschaft', in G.M. Hoff, H. Waldenfels (red.), *Die ethnologische Konstruktion des Christentums: Fremdperspektiven auf eine bekannte Religion*, Stuttgart 2008, 23–43.

³ Zie mijn pleidooi om de tegenstelling tussen kerkgeschiedenis en religiegeschiedenis te overstijgen: P. Nissen, 'Grensgevallen van religie. Over het onderzoek naar dimensies van het religieuze verleden in het gebied tussen Maas en Rijn', in W.A. den Boer e.a. (red.), *Onder 't kruys: Kerkelijk en religieus leven in het gebied van Maas en Nederrijn*, Gouda 2010, 1–14.

⁴ N. Smart, *The Religious Experience of Mankind*, New York 1969; idem, *Worldviews: Crosscultural Explorations of Human Beliefs*, New York 1983.

⁵ N. Smart, *The World's Religions: Old Traditions and Modern Transformations*, Cambridge 1989; idem, *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*, Berkeley, L.A. 1996. Zie ook idem, 'Methods in My Life', in J.J. Shephard (red.), *Ninian Smart on World Religions*, I, Farnham 2009, 3–20.

bestudering zowel van religieuze tradities in het algemeen als van die van het christendom in het bijzonder brak dus in de jaren negentig van de vorige eeuw ongeveer gelijktijdig door en kreeg toen op theoretisch niveau academisch burgerrecht.

Colleen McDannell over christendom en materiële en visuele cultuur

Een baanbrekend boek was in dit opzicht het in 1995 bij Yale University Press verschenen (en in 1998 in een paperbackeditie herdrukte) *Material Christianity. Religion and Popular Culture in America* van Colleen McDannell. Toen zij haar boek schreef, was Colleen McDannell (*1952) hoogleraar (sinds 1989) op de Sterling McMurrin Chair of Religious Studies aan de universiteit van Utah in Salt Lake City.⁶ Die leerstoel bezet zij nog steeds, sinds 1996 gecombineerd met een leeropdracht in geschiedenis aan dezelfde universiteit. Daarvóór doceerde zij korte tijd aan de universiteiten van Colorado (geschiedenis van het christendom), Maryland (geschiedenis) en Mannheim (American Studies). Haar opleiding in de religiewetenschappen (*religious studies*) genoot zij aan de universiteiten van Colorado in Boulder (1975 BA) en Denver (MA 1978). In 1984 verdedigde zij haar dissertatie aan Temple University in Philadelphia. In die dissertatie kwam al duidelijk haar belangstelling voor de alledaagse en materiële religiecultuur aan bod. Zij was namelijk gewijd aan de religieuze inrichting van het woonhuis in de Verenigde Staten in de tweede helft van de negentiende eeuw, dus aan elementen in de woninginrichting die in relatie staan tot religiebeleving en confessionele identiteit.⁷ Aandacht voor de alledaagse religiebeleving in relatie tot woon- en leefcultuur maakte in die jaren in de Amerikaanse religiewetenschappen opgang: Ann Taves publiceerde in hetzelfde jaar als waarin de handelseditie van het proefschrift van McDannell verscheen, haar boek *The Household of Faith*, over de katholieke devotiecultuur in de Verenigde Staten in het midden van de negentiende eeuw en de domesticatie van religie, en Robert Orsi had een jaar eerder zijn boek

⁶ Een curriculum vitae met een overzicht van onderscheidingen, subsidies, publicaties, lezingen en fototentoonstellingen is te vinden op haar website: <http://www.cmcannell.com/home.html>. Sterling Moss McMurrin (1914-1996) was een liberale Mormoonse theoloog en filosoof, die ten tijde van president John F. Kennedy minister van onderwijs was van de Verenigde Staten ('United States Commissioner of Education').

⁷ De handelseditie verscheen twee jaar later: C. McDannell, *The Christian Home in Victorian America: 1840-1900*, Bloomington 1986.

laten verschijnen over de religieuze cultuur van Italiaanse katholieke migranten tussen 1880 en 1950 in de New Yorkse wijk Harlem.⁸

In haar tweede en meest succesvolle boek, dat in 1988 verscheen, lijkt McDannell zich even af te wenden van de aandacht voor de materiële cultuur. Dat tweede boek schreef zij samen met de Duitse bijbelwetenschapper Bernhard Lang: *Heaven. A History*.⁹ Het beschrijft de ontwikkeling van hemelvoorstellingen vanaf het ontstaan van het concept hemel in de Semitische culturen van het Nabije Oosten tot en met de teloorgang van de hemel in de twintigste eeuw. De materiële cultuur is in dit boek weliswaar niet object van onderzoek, maar wel een belangrijke bron: beide schrijvers putten behalve uit teksten ook veel uit de beeldcultuur met hemelvoorstellingen. Het hemelboek werd, zoals gezegd, het meest succesvolle van McDannell. Van de Amerikaanse editie verscheen na twee jaar een paperbackeditie en beide Engelstalige edities beleefden een tweede druk. Bovendien kwamen er vertalingen in het Duits, Spaans, Italiaans, Japans, Koreaans, Servisch, Pools, Russisch en Hongaars. In 1990 verscheen het in een enigszins ingekorte en bewerkte versie ook in het Nederlands.¹⁰

In haar boek over materieel christendom, haar derde monografie, maakt McDannell, zoals zij in de dankbetuiging zegt, weer ‘the shift from heaven to earth.’ Die aandacht voor de aardse kant van religie, voor de materiële cultuur van alledag, zal daarna een constante in haar werk blijven. In haar volgende publicaties verschuift het zwaartepunt naar de visuele cultuur, vooral fotografie en film. De goede ontvangst van haar boek over materieel christendom heeft zeker een rol gespeeld in de toekenning, in 1996, van een projectsubsidie voor drie jaar van de Lilly Endowment, een van de grootste filantropische stichtingen in de Verenigde Staten, om een boek te schrijven over religie en fotografie. Dat boek verscheen in 2004 onder de titel *Picturing Faith: Photography and the Great Depression*.¹¹ In het kader van hetzelfde project organiseerde Colleen McDannell ook een reizende fototentoonstelling, ‘Picturing Faith: Religious America in Government Photography, 1935 – 1943’, die vanaf 1999 in tientallen plaatsen te zien is geweest, onder meer ook in het Nederlandse Middelburg. Vier jaar na haar boek over fotografie, in 2008, verscheen een bundel studies over de wijze waarop katholieke plaatsen, personen en rituelen in bioscoopfilms worden gerepresenteerd: *Catholics in the Movies*.¹²

⁸ A. Taves, *The Household of Faith: Roman Catholic Devotions in Mid-Nineteenth-Century America*, Notre Dame, Ind. 1986; R.A. Orsi, *The Madonna of 115th Street: Faith and Community in Italian Harlem, 1880-1950*, New Haven, Ind.-London 1985.

⁹ C. McDannell, B. Lang, *Heaven: A History*, New Haven 1988.

¹⁰ C. McDannell, B. Lang, *De Hemel: Een aardse geschiedenis*, Haarlem 1990.

¹¹ C. McDannell, *Picturing Faith: Photography and the Great Depression*, Yale 2004.

¹² C. McDannell (red.), *Catholics in the Movies*, Oxford 2008.

De fysieke presentie van het heilige in het alledaagse

Colleen McDannell heeft er nooit een geheim van gemaakt dat haar gevoeligheid voor de materiële dimensie van religie in de hand is gewerkt door haar Iers-katholieke achtergrond. Juist de katholieke geloofspraktijk kent immers een grote rol toe aan objecten: devotionalia, liturgische kleding, prenten, kruisbeelden, Maria- en (andere) heiligenbeelden, Lourdeswater enzovoorts. Thuis en in de kerk werd McDannell zich in haar jeugd al bewust van het belang van voorwerpen in de religiebeleving. Over die persoonlijke relatie tot haar onderwerp van onderzoek spreekt zij zonder de (soms krampachtige) schroom die de Europees-continentale en vooral Nederlandse traditie in de religiewetenschappen eigen lijkt te zijn. In haar jongste boek, verschenen op de vooravond van de vijftigste verjaardag van het Tweede Vaticaans Concilie, beschrijft zij de veranderingen die dit concilie teweeg heeft gebracht in het alledaagse leven van Amerikaanse rooms-katholieken, en zij doet dat door de levenservaringen van haar eigen moeder als rode draad door het boek heen te vlechten.

In de inleiding van dat boek beschrijft zij een foto, gemaakt op de dag van haar eerste heilige communie.¹³ De aandacht voor visuele bronnen (prenten, fotografie) en de rol van beeldcultuur in de religiebeleving is, zoals gezegd, naast die voor de alledaagse materiële cultuur een tweede constante in het werk van Colleen McDannell. Haar hier te bespreken boek *Material Christianity* opent met een foto uit 1941, van het interieur van de noodwoning van een Afro-Amerikaans gezin dat op last van het leger uit zijn vorige woning had moeten vertrekken. De foto vormt als het ware een brug tussen het vorige boek van McDannell en haar latere werk. Door de vorm verwijst zij naar haar latere werk over fotografie en door de aandacht voor de inrichting van een woonkamer legt zij een verbinding met het vorige boek van McDannell, de handelseditie van haar proefschrift. Op de foto zien we twee kinderen staan onder de afbeelding van een Ecce Homo, een prent van de lijdende Christus met doornenkroon, die tussen de deur en een harmonium aan de wand hangt. Een vrouw, wellicht de moeder van de twee kinderen, heeft haar arm gemoedelijk over het gesloten klavier van het harmonium gelegd. Op een klein kastje staat een reproductie van een schilderij van de bijbelse Samuël als kind. Op het harmonium liggen drie religieuze zangbundels. Een andere afbeelding, op de foto minder duidelijk te zien, laat mogelijk het heilig huisgezin zien: Jezus, Maria en Jozef. Wie langer naar de foto tuurt, ontdekt mogelijk nog meer objecten die te maken hebben met de huiselijke religiebeleving.

¹³ C. McDannell, *The Spirit of Vatican II: A History of Catholic Reform in America*, z.pl. 2011, x.

Foto: Jack Delano (1941)

Colleen McDannell wil met haar boek aandacht vragen voor de intrinsieke rol die materiële cultuur in de religiebeleving speelt. Objecten zijn meer dan alleen maar hulpmiddelen in de religieuze praktijk. Zij spelen een belangrijke rol in de constructie van wat religie is. Zij produceren de religieuze beleving. Zij maken namelijk de zintuiglijke ervaring van het sacrale mogelijk. ‘American Christians, this book argues, want to see, hear, and touch God.’ Religie wordt beleefd binnen de fysieke kaders van tijd en ruimte: op bepaalde plaatsen, in bepaalde gebouwen, door bepaalde handelingen, in vormen van lichamelijke nabijheid. Voor McDannell speelt daarbij, al werkt zij dat niet expliciet uit, ook een inzicht uit de cognitieve benadering van religie een rol: religie wordt niet (of minstens niet alleen) geleerd door heilige teksten te lezen of naar heilige mensen te luisteren, maar vooral door ‘religie te doen’. De fysieke expressies van religie in vormen, objecten en rituelen zijn de wegen waarlangs mensen zich religie toe-eigenen. Religie wordt inge oefend. Dat begint al bij de manier waarop kinderen in de huiselijke praktijk van alledag, het ‘huishouden van het geloof’, vertrouwd worden gemaakt met de hemelbewoners, een van de thema’s in het eerder genoemde boek van Ann Taves.¹⁴

Voor McDannells benadering is de in het laatste kwart van de vorige eeuw sterk gegroeide belangstelling voor materiële cultuur in de cultuurwetenschappen van groot belang. Die belangstelling heeft tussen de jaren zeventig en de jaren negentig een grote vlucht genomen. Cultuurwetenschappers ontdekten dat wij leven in een wereld die niet alleen uit ideeën bestaat, maar ook uit dingen. Die dingen of materiële objecten (McDannell onderscheidt vier

¹⁴ McDannell, *Material Christianity*, 141, verwijst met instemming naar Taves.

categorieën: artefacten, landschappen, architectuur en kunst) hebben geen betekenis uit zichzelf. Zij krijgen betekenis in relatie tot mensen: makers, gebruikers, ontvangers, waarnemers. De cultuurwetenschapper probeert de patronen van relaties in de omgang met dingen te ontcijferen. Hij of zij leest de materiële cultuur als een tekst die ons informeert over de betekenissen die mensen aan de werkelijkheid toekennen.

Tegelijk stelt McDannell – met anderen – vast dat de aandacht voor religie onder de in materiële cultuur geïnteresseerde wetenschappers nagenoeg afwezig was, zoals de aandacht voor materiële cultuur onder de religiewetenschappers gering was.¹⁵ Beide lacunes wil zij met haar boek opvullen. De verwaarlozing van de materiële dimensie van religie door de religiewetenschappers was volgens McDannell mede het gevolg van een puriteins-protestants religiebegrip: religie is iets van de geest en van het W/woord, dus iets van de geletterde professionals, van hoger opgeleide mannen. De groeiende aandacht voor de rol van materiële objecten betekent tegelijk een verbreding van het religiebegrip en van de dragers van religie. Religie behoort, zoals McDannell het prikkelend formuleert, ook toe ‘aan vrouwen, kinderen en andere ongeletterden.’¹⁶ Bovendien roept de aandacht voor materiële cultuur een verbreding op van het palet van zintuigen dat in religieuze praktijken betrokken wordt: geloven is niet alleen ‘uit het gehoor’ (Rom. 10,17: *fides ex auditu*), maar ook uit het zien, het voelen, het proeven en het ruiken.

Na het inleidende hoofdstuk, dat een theoretische basis aan het boek verschaft, behandelt McDannell in zeven hoofdstukken verschillende aspecten van de materiële cultuur van religie. Die hoofdstukken laten zich deels ook als zelfstandige essays lezen.¹⁷ Een hoofdstuk behandelt de verschillende vormen van religieuze betekenistoekenning aan voorwerpen, van decoratie tot bemiddeling van het heilige, van herinnering tot gemeenschapsvorming. Een ander hoofdstuk bespreekt de huiselijke omgang met de Bijbel: de bijbellezing aan tafel, de familiebijbel, bijbels als herinneringsobjecten. De beschrijving van een Quakerbegraafplaats in Philadelphia vormt het vertrekpunt voor beschouwingen over het landschap van de dood en de materiële verbeelding van onsterfelijkheid en van de band met de dierbare overledenen. De katholieke devotiepraktijken en de materiële cultuur er omheen vormen thema van een afzonderlijk hoofdstuk, waarin de hoofdrol wordt gespeeld door de betekenis

¹⁵ C. McDannell, ‘Interpreting Things: Material Culture Studies and American Religion’, *Religion* 21 (1991), 371–387.

¹⁶ McDannell, *Material Christianity*, 13.

¹⁷ Het vierde hoofdstuk, over de begraafplaats van Laurel Hill in Philadelphia, is ook al eerder als artikel gepubliceerd, terwijl andere hoofdstukken minstens ten dele steunen op eerder verschenen artikelen.

van het Franse bedevaartoord Lourdes in de geloofspraktijk van Amerikaanse katholieken: van de besprenkeling met Lourdeswater tot de bouw van replica's van de kapel van Lourdes. Een volgend hoofdstuk onderzoekt de normatieve debatten over religieuze kunst en kitsch rond de massaproductie van religieuze objecten, zowel in katholieke kring (heiligenbeelden) als in protestantse kring (Jezusportretten). Het voorlaatste hoofdstuk bespreekt, vertrekkend vanuit de garderobe van Mormonen (een voor de hand liggend onderzoeksobject voor iemand aan een universiteit in Salt Lake City), de rol van kleding. Het laatste hoofdstuk ten slotte bespreekt de handel in al die objecten: in prenten, heiligenbeelden, wandspreuken, bijbels, zangbundels en andere boeken, kleding, sieraden, speelgoed, tot en met stickers en 'inspirational gifts' zoals men die nu nog in evangelische boekwinkels en via postorderbedrijven en websites kan aanschaffen.

Dingen op de agenda

Het boek van Colleen McDannell was niet het eerste dat de materiële dimensie van de christelijke religiebeleving behandelde, het was zeker ook niet het laatste. Zelf heeft zij dank zij een forse projectsubsidie, opnieuw van de Lilly Endowment, samen met anderen de materiële geschiedenis van de religiositeit in de Verenigde Staten tussen 1995 en 2001 verder kunnen exploreren in een aan de Divinity School van Vanderbilt University in Nashville ondergebracht onderzoeksprogramma, waar ook een website aan gekoppeld was. Een van de attracties van die website was het wisselende object van de maand: de ene keer bijvoorbeeld het preekkostuum van een presbyteriaanse predikant, de andere keer een relikw van de heilige Theresia van Lisieux, de derde keer de deelnemerskaart van een zondagsschool of kauwgom met een bijbelcitaat.¹⁸

Maar McDannells boek heeft ook vele andere onderzoekers geïnspireerd. Dat is vooral te danken aan het feit dat de afzonderlijke hoofdstukken samen een soort staalkaart vormen van mogelijke onderzoeksthema's en -objecten. Het onderzoek naar bijvoorbeeld funeraire materiële cultuur heeft in de afgelopen decennia een enorme vlucht genomen.¹⁹ De relaties tussen nabestaanden en overledenen worden met behulp van materiële cultuur opnieuw gedefinieerd. Ook Nederlandse onderzoekers hebben de begraafplaats en het columbarium ontdekt als plekken waar religiositeit in materiële vormen valt waar te nemen. De zorg voor de grafsteen of de urn, het plaatsen van

¹⁸ De lijst met objecten kan nog steeds bekeken worden: <http://www.materialreligion.org/objects.html>.

¹⁹ E. Hallam, J. Hockey (red.), *Death, Memory and Material Culture*, Oxford 2001; Philip Bachelor, *Sorrow and Solace: The Social World of the Cemetery*, New York 2004.

voorwerpen (kaarsen, bloemen, foto's, knuffels, kaarten en brieven) op het graf of bij het columbarium, de bestemming van de crematieresten: het zijn allemaal fysieke en materiële praktijken die gestalte geven aan een poging tot communicatie over de grenzen van de dood heen.²⁰ De aandacht voor visuele cultuur, voor de zichtbare representatie van religie in private en publieke ruimten, heeft in de Verenigde Staten een voortzetting gekregen in het werk van onderzoekers als David Morgan en Sally Promey.²¹ Sally Promey heeft inmiddels aan Yale Divinity School een leeropdracht in 'Religion and Visual Culture' en leidt er een 'Center for the Study of Material and Visual Cultures of Religion' (MAVCOR).²² Ook het onderzoek naar religieuze kleding en sieraden als 'identity markers' heeft veel aandacht gekregen.²³ Er zijn prachtige studies verschenen over religieuze spelletjes en speelgoed.²⁴ In 2002 werd aan de Rijksuniversiteit Groningen een tweedaagse conferentie georganiseerd over 'materieel christendom', die een jaar later resulteerde in een gevarieerde bundel met bijdragen over onder meer religieuze accessoires, huisaltaren, bijbelgebruik, ambtsgewaden, objecten in kerkgebouwen en stiltecentra, amuletten, rozenkransen, prenten en de museale en rituele omgang met objecten.²⁵ In 2005 werd het, momenteel mede door de in Nederland werkzame religiewetenschapper Birgit Meyer geredigeerde, internationale tijdschrift *Material Religion. The Journal of Objects, Art and Belief* opgericht, dat aandacht besteedt aan de materiële vormen van religie, 'images, objects, spaces, and religious practices', en waarin religie wordt beschouwd 'not as something one does with speech and reason alone, but with the body and the spaces it inhabits.'²⁶ In het door NWO gefinancierde onderzoeksprogramma 'The Future of the Religious Past', dat van 2002 tot 2012 liep, kreeg materiële cultuur, vanuit de gedachte dat 'dingen ertoe doen', expliciet een plaats. Dit resulteerde

²⁰ B. Mathijssen, C. Venhorst, *Dood: Wegwijs in de Nederlandse uitvaartcultuur*, Utrecht 2017, 55–77.

²¹ D. Morgan, S. Promey (red.), *The Visual Culture of American Religions*, Berkeley-Los Angeles 2001. De jongste monografie van David Morgan is *The Embodied Eye: Religious Visual Culture and the Social Life of Feeling*, Berkeley-Los Angeles-London 2012.

²² S. Promey (red.), *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*, New Haven 2014.

²³ Bijvoorbeeld L.B. Arthur (red.), *Religion, Dress and the Body*, Oxford 1999.

²⁴ N. Bado-Fralick, R. Sachs Norris, *Toying with God: The World of Religious Games and Dolls*, Waco, Texas 2010.

²⁵ A.L. Molendijk (red.), *Materieel christendom: Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003.

²⁶ Aldus het 'Editorial statement' in *Material Religion* 1 (2005), 4–8. Zie ook de Utrechtse oratie van B. Meyer, *Religious Sensations: Why Media, Aesthetics and Power Matter in the Study of Contemporary Religion*, Utrecht 2006.

in een gevarieerde bundel met deelstudies.²⁷ Er zijn inmiddels tal van studies verschenen over de materiële dimensies van bedevaarten: zowel van de plaatsen zelf als van de herinneringsobjecten, de devotionalia en de pelgrimskitsch.²⁸ Hetzelfde is het geval met de religieuze betekenisgeving aan objecten.²⁹

Het discours over het heilige kan sinds het boek van Colleen McDannell niet meer om het materiële heen. Het is zoals Elisabeth Arweck en William Keenan schrijven: ‘The idea of religion is largely unintelligible outside its incarnation in material expressions’.³⁰

Prof. dr. Peter Nissen is hoogleraar Spiritualiteitsstudies aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit in Nijmegen en remonstrants predikant in Oosterbeek. Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. E-mail: p.nissen@ftr.ru.nl

²⁷ B. Meyer, D. Houtman (red.), *Things: Religion and the Quest of Materiality*, New York 2012.

²⁸ Voor een recent overzicht: A. Maddrell e.a. (red.), *Christian Pilgrimage, Landscape and Heritage: Journeying to the Sacred*, New York-London 2015.

²⁹ Voor een overzicht: P. Nissen, ‘De heiligheid van dingen. Over materialisering van het sacrale’, in P. Versnel-Mergaerts, L. van Tongeren (red.), *Heilig, heilig, heilig: Over sacraliteit in kerk en cultuur*, Heeswijk 2011, 195–213.

³⁰ E. Arweck, W. Keenan, ‘Introduction: Material Varieties of Religious Expression’, in idem (red.), *Materializing Religion: Expression, Performance and Ritual*, Aldershot 2006, 1–20, citaat 2–3.